

CSEPREGI ZOLTÁN

A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai

Annak hála, hogy több nekifutás után végre reményteljesen elindult a református hitvallások kritikai kiadására szerveződött nemzetközi vállalkozás, s a kronologikus rendet követő kötetekből öt 2002 és 2009 között már meg is jelent, ugyanitt 2009-ben a *Confessio catholica*, azaz a szakirodalomban elterjedt megjelöléssel a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás teljes szövege is – 1562 után első alkalommal – újra napvilágot látott.¹ Főleg a kb. 300 nyomtatott oldalt kitevő szöveg terjedelme a bűnös abban, hogy az utókor eddig a kivonatos kiadásokat részesítette előnyben.² Ezt a fogyatékoságot egyedül a magyar nyelvű tudományosság nem szenvedte meg, hisz rendelkezésére állt Kiss Áron 1881-ben megjelent teljes magyar fordítása,³ ezt a helyzeti előnyét a magyar etnográfia és történeti antropológia alaposan ki is használta,⁴ de a korszakkal foglalkozó külföldi irodalom számára a latin szöveg eddig jobbra ismeretlen maradt.

A szerzőség, valamint a keletkezés és kiadástörténet kérdéseinek vonatkozásában nemigen sikerült továbblépni azokon az eredményeken, melyeket ifj. Révész Imre 1934-es monográfiájában⁵ és az RMNy cikkeiben találunk. A hitvallás legalább négy előzményként szolgáló szövegből van jól-rosszul összetákolva, s az ajánlásokból három személy neve merül föl mint lehetséges társszerző: Melius Juhász Péter püspök, Szegedi Gergely debreceni parókus és Czeglédi György nagyváradai lelkész neve; a bibliográfusok külső és belső testimóniumok alapján általában Meliust tekintik szerkesztőnek.⁶

Előrelépés a források azonosításában történt. Ugyan maradtak még ezen a téren is rejtélyes kérdőjelek, mégis több száz idézet és hivatkozás bizonyult azonosíthatónak, néhány esetben a használt kiadásokig menően. A szerzők vagy inkább a szerkesztő könyvespolcán ott sorakoztak a kánonjogi kézikönyvek, valamint a görög és a latin egyházatyák igényes kiadásai, az utóbbiak többnyire Frobenius-kiadványok, összesen legalább harminc nagyformátumú kötet. Ez a könyvtár nem maradt ránk, ha egykor Debrecenben állt, akkor valószínűleg a nagy tűznek esett áldozatul 1564-ben, ha Váradon, akkor a török ostromnak. Izgalmas elgondolkodni a provenienciá lehetőségein: kik lehettek Debrecenben ilyen humanista könyvgyűjtők? A ferencesek? A Török-család? Az ifjú lelkészek, Melius és Szegedi? Az előbbi, ha azonos a bebörtönzött Somogyi Péterrel, tudjuk, hogy könyvei nélkül érkezett Debrecenbe. Szerepet játsz-

hatott itt Kálmáncsehi Sánta Márton vagy Huszár Gál (hátrahagyott) útipoggyásza? A káptalani iskolával, kolostorokkal és egy sor bibliofil püspökkel, kanonokkal dicsekedő Váradon mindez kisebb súlyú kérdés lenne.⁷ Érdekes, hogy a három ajánló közül pont a váradi Czeglédi sorolja fel név szerint a leggyakrabban citált auktorokat: „kérjük, hogy elsőben a forrásokat tekintsék meg: azután az atyákat, kiváltképpen Ágostont, Jeromost, Ambrust. Kryosztomot, Cyrillt, Cypriánt, Lombárdot s harmadszor a józanabb zsinatokat, Grácián gyűjteményét és az újabbak hű magyarázatait; a honnan mi ezeket a szentírás után nem minden munka nélkül gyűjtöttük össze.”⁸

Ez az apróság és a váradi helyszín – szemben két sokoldalú szerzőtársával, Meliusszal és Szegedivel – a szöveg keletkezésének összetett vizsgálatában éppen Czeglédi szerkesztői szerepét erősítheti.

A keletkezéstörténet forrásait Verancsics Antal egri püspök levelezésén kívül a két kiadás ajánlásai jelentik. Verancsics 1560. február 21-én fordult először Ferdinándhoz azzal a súlyos váddal, hogy az egri katonák nemcsak eretnekek, de felség- és hazárulásban is vétkesek.⁹ A végváriak (ezt már a nyomtatvány címlapjáról tudjuk)¹⁰ a korai reformációban tapasztalható jelenséghez hasonlóan (Thomas Müntzer, Paulus Speratus) valóban véd- és dacszövetséget kötöttek a város és környékének lakóival *ad foedus Dei custodiendum*. A királyi vizsgálóbizottság 1561 karácsonyán jelent meg Egerben. Ferdinánd küldöttei előtt a katonák cáfolták az eretnekség vádját, és kijelentették, hogy inkább elhagyják a várat, mint hogy prédikátorukat elbocsássák. A vizsgálóbizottság hitelveiket erre írásban követelte tőlük. Az egriek sürgetésére Debrecenben állítottak össze és nyomtattak ki sietősen egy hitvallást (*Confessio catholica*), melyet Eger és környékének lakói (katonák, polgárok és parasztok) – mielőtt a királyhoz benyújtották volna – esküvel is megerősítettek.

Az ajánlások dátumaiból kiderül, hogy fél évig tartott, míg a terjedelmes irat kikerült a nyomdából, és eljuthatott az ajánlások címzettjeihez. A Ferdinándhoz és Miksához intézett, 1562. február 6-án kelt ajánlásban az egriek azt kérik az uralkodóktól, „engedjék meg, hogy az igaz és katolikus hitben s tudományban megmaradhassunk, s az isten legtisztább igéjével tápláló lelkipásztorokat tarthassunk, birhassunk”.¹¹

Meliusnak és Szegedinek a második kiadáshoz írott, Némethi Ferencet megszólító ajánlása már 1562. augusztus 27-én kelt, ugyanezen teológusok mindkét kiadásban közös előszava június 27-én, míg Czeglédi György július 17-én. Botta István figyelt föl rá, hogy Huszár Gál csak az első két, szinte hibátlan ívet nyomtathatta, utódja munkája már gyatra latintudásról (jellegzetes félreolvasási és ragozási hibákról) árulkodik.¹²

Bár a régi irodalom a hitvallást a korszak más szövegeitől az egyértelmű „egervölgyi” jelzővel különböztette meg, Révész Imre, Bucsay Mihály¹³ és Esze Tamás¹⁴ a „Debrecen-Egervölgyi” megjelölést terjesztették el a szakirodalomban abból a meggondolásból, hogy bár a szövegnek úgynevezett egri kiadása időben valóban megelőzte az úgynevezett debreceni kiadást (természetesen mindkettő kiadás Debrecenben jelent meg, s a kiadványokat csupán eltérő címlapjaik és ajánlásaik különböztetik meg), maga a hitvallás a kiterjedt debreceni püspökség zsinataira vagy zsinatain született, s ezt az egri katonaság szorult helyzetében mintegy csak kölcsönvette. Ez a gondolatmenet kiemeli a művet a végvári kontextusból, s visszaadja úgymond törvényes szülőjének, a tiszántúli

reformátusságnak. Azon a technikai szemponton túl, hogy a debreceni nyomdából ekkoriban kikerült hitvallások nagy száma miatt mégis csak szerencsésebb volna az 1562-es hitvallást társaitól nem pont a „debreceni” jelzővel megkülönböztetni, érdemes feleleveníteni néhány körülményt, melyek a mű végvári genezisének hangsúlyozzák, s tarthatatlanná tesznek egy olyan beállítást, hogy a várkatonák egyszerűen eltulajdonították volna a tisztos cívisok fogalmazványát:

- az első, úgynevezett egri kiadást (RMNy 176.) nagyrészt az egriek finanszírozták,
- a második, úgynevezett debreceni kiadást (RMNy 177.) Némethi Ferenc tokaji várkapitány anyagi támogatása tette lehetővé,¹⁵
- a két kiadásban azonos szövegű hitvallás olyan cikkeket tartalmaz, melyek csakis végvári iniciatívára kerülhettek a szövegbe, mint:
 - [196] De bello et vindicta,
 - [197] De praesidio,
 - [211] An liceat orare pro hostibus et contra hostes?
 - [212] Licet violare foedus militare?
 - [213] Licet debellare cum Turcis?
- az utolsó cikket is – [233] De poligamia [!] patrum – a török többnejűség kihívásával szokás magyarázni.¹⁶ Ezt a gondolatmenetet valamelyest mégis gyengíti az, ha a szöveget összevetjük a majdnem egy időben keletkezett *Arany Tamás...* (RMNy 181.) megfelelő helyeivel: XXXI. tévelgés: Szabad a keresztyéneknek a pogánnyal együtt hadakozni... XXXIII. tévelgés: Szabad a frigyet felbontani... Egyes cikkek háttérben ezek szerint akár a radikális vitapartner tézisei cáfolatának szándéka is állhatott.¹⁷

Végleges formájában ezért a hitvallás – nemcsak a sokrétű előzmények vagy a szerkesztési hiányosságok folytán – reménytelenül igyekszik összeegyeztetni legalább két célt és funkciót: az apológiát, tehát az uralkodó előtt való megfelelést, az igazhívőség igazolását (ezt szolgálná a töménytelen ókori és középkori tekintély citálása is) és a tanítás pozitív, normatív kifejtését, azaz a frissen egybeszerveződött tiszántúli protestáns egyházvidék tanításbeli egységét, intézményesítését (például a lelkészjelöltek vizsgakérdéseivel, a babonás vagy eretnokségnek tekintett hiedelmek cáfolatával). Kevésbé fontos harmadik célként és funkcióként társul olykor ezekhez a polémia, a Róma-kritika és Róma-ellenes propaganda.

A végvári problematika okán szeretnék most egy könnyed ugrással áttérni Őze Sándornak *A határ és a határtalan* címen 2006-ban megjelent könyve méltatására. Eközben azonban Meliusról és az egri hitvallásról sem feledkezem meg teljesen!

Őze Sándor kísérletét is a Klaniczay–Makkai-féle mezővárosi paradigma átértelmezésének tekintem a vizsgált terület és korszak, a hódoltsági problematika azonos volta okán, jóllehet ő historiográfiailag másként határozza meg kutatási céljait és szempontjait. A reformációt Őze nem a mezővárosokkal, hanem a végvárakkal kapcsolja össze (a két lista helynevei többnyire fedik egymást), s narratívájában ugyanúgy kulcsszerepet szán Szegedi Kis Istvánnak, mint előtte Kathona Géza vagy Szakály Ferenc.¹⁸ A délvidéki reformáció, főleg annak helvét irányzata Őze szerint az új védelmi-végvári rendszer „lelki-ideológiai struktúrájának leképeződése”, az új teológia az átalakuló korszak

számára alkalmazhatóbb (apokaliptikus, üdvtörténeti) idő- és térszemléletet hozott, a bűnbocsánat svájci felfogása kedvezett a zavaros idők túlélési gyakorlatának, s az eleve elrendelés tanítása erősítette a katonák küldetéstudatát, sorshitét.¹⁹

Őze a déli végvárvonal reformátorainak alapján igyekszik kimutatni, hogy legtöbbjüknek szülőhelye is a határvidék, tehát személyes örökségük a török felett aratott diadal vagy az elszenvedett vereség élménye éppúgy, mint a háborús helyzetből fakadó nyomorúság. A reformátori tanítást követők döntése szerinte így inkább személyes jellegű, a döntés háttérében viszont közös tapasztalat és hagyomány áll, és a döntés általában tükrözi a délvidéki lakosság lelki igényeit. A második nagy fejezet ezért Szegedi Kis István reformátor (Skaricza Máté által írt) életrajzát elemzi, s életének főbb állomásait értelmezi. Szegedi állomáshelyei Cegléd kivételével mind a délföldi vársoron helyezkedtek el. A végvárakban és környékükön bizonytalanság volt az úr, a katonák számára beszűkült a tér, egyre növekedett az újabb területek elvesztésével fenyegető apokaliptikus félelem (ahogyan a tér- és időbeliség koordinátái másutt is hangsúlyosan jelennek meg az egyháztörténeti kutatásokban).²⁰ Ebben a helyzetben fordultak a várkapitányok a reformáció felé.

A református irányzat hazai térhódításával kapcsolatban az a kérdés fogalmazódott meg már régen, hogy elsősorban miért a tisztán magyarlakta területeken terjedt el. Őze megfigyeléseit leszűkíti a fent nevezett, tevékenységére nézve legjelentősebb, forrásokkal legjobban dokumentált személyre, Szegedi Kis Istvánra. A tüzetesebben vizsgált területeket is Szigetvárra és Gyulára csökkenti (a két várat összekötő kapocs Kerecsényi László, aki e korban mindkét várnak kapitánya volt). Őze a felekezeti képződést és a tanítványi kör kialakulását kívánja Szegedi Kis életrajzában kimutatni, ezek alapján igyekszik ugyanis a reformáció hazai terjedésére vonatkozó következtetéseket levonni.

Hogy miért volt fogékony a délvidéki katonaság Szegedi tanaira? Mert azt hirdette, hogy aki hisz, az üdvözl, bármilyen förtelmes életet élt is. A katonák Isten eszközei, ennek következtében lelkiismeretük megnyugodhatott, elkövetett bűneik másodlagossá váltak. Temesvár eleste után Szegedi Wolfgang Musculus hatása alá került, mivel az zsolttárkommentárjában²¹ a 74. és 79. zsolttárt a török elleni aktuális háborúra vonatkoztatta (a területvédelmi gondolkodásmód Magyarországon pontosan megfelelt az adott kor idényének).²² Ezek a nézetek Őze szerint sokkal jobban leírták a magyar viszonyokat, mint a korábban általános melanchthoni történefelfogás. Az eleinte lutheránus végvári katonaság időhöz, térhez és csoporthoz kötött apokaliptikus időszemléletét fokozatosan felváltotta a predestináció tanításában hirdetett lehetőség: személyes kapcsolódás Isten teremtéséhez, a történelemhez. „Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely kapcsolódik egy apokaliptikus idősíkhöz. Bűnben és nagy megtisztulásokban, szenvedések, megaláztatások között élnek. Összedőlt a mezőgazdaság világa, életük szakaszossá lett, hullámzóvá vált. A háború éltette, vagy pusztította a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya, vagy a támadás kivédése volt. Itt az egyéni kegyelemre szabott a népesség gondolkodása, ez kimunkált egy sorshitet, amelyben a sors alakított mindent. Eszerint lényegtelen momentummá vált még a túlvilág is. A jelen ugyanis már része volt annak. A borzalom csak pillanat, az apokalipszist megelőző idő és az azt követő krisztusi földi uralom csak a határ időbeli két

oldala, maga a földi lét csak kis akciók sora. Az emberi élet belefolyik ebbe a nagy egészbe, mely maga az apokaliptika. [...] Az utolsó generáció kezéből peregnek a percek. Kicsit részesei ők az utolsó időnek, az éternitásnak, individuális, személyre szabott mindennapi apokaliptika erősíti meg a határterületen a hallottakat, és nem hagyja elévülni a várakozást. Az apokaliptika egyrészt olyan felkelések ideológiája lehet, amelyben az utolsó generáció szent népe lázad és próbálja előrehozni a végítéletet, (1456, 1514 vagy 1570). Másrésztől azonban inkább egy passzív, renyhe nyugalmat ad.”²³

A hódoltsági reformációt Őze a határvilág strukturális törvényszerűségeiből, speciális lelki-szellemi igényeiből vezeti le, s Skaricza Máté szövegét felhasználva (*Szegedini vita*) összefüggésbe igyekszik hozni a protestáns, elsősorban helvét teológiai rendszerekben rejlő válaszlehetőségeket a végváriak és a várak tágabb környékén háborús sokkban élő katonaparasztok köréből érkező kihívásokkal. Ugyanezt az ötletet építette tovább Őze egy 2007-es konferencia előadásában immár egy másik megkerülhetetlen szerző, Melius Juhász Péter irányába, akit „katonacsaládból származó”, a sárvári „helyőrségi iskolát” látogató teológusként jellemez.²⁴ Nagy kár, hogy Őze eddig elmulasztotta bővebben kiaknázni a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás szövegében rejtőzhető lehetőségeket elmélete alátámasztására.²⁵

Sok pontatlan megfogalmazása és torzító általánosítása dacára (például nyakló nélkül dobálózik a „kálvinista” jelzővel) Őze ötletét izgalmasnak és figyelemre méltónak tartom. Mindenképpen meggyőzőbb magyarázatot nyújt a helvét irányzat hódoltsági terjedésére, mint a régi irodalomban favorizált „a török a puritán templombelsőt szerette” vagy „a török úgyis elrabolta a kegyszereket” típusú indoklások.

Őze érvelésének pongyolaságaiba kapaszkodik bele ItK-beli kritikusa, Pénzes Tiborc Szabolcs, főleg időrendi okokból kétségbe vonva, hogy a kettős predestináció tanítása felszabadító erővel hathatott volna Szegedi Kis végvári prédikációiban. A Kálvin-szakértő Alister McGrathra hivatkozva a bíráló megjegyzi, hogy az eleve elrendelés tanítása Kálvinnál egyrészt viszonylag későn jelentkezett, másrészt amúgy sem játszott rendszerében központi szerepet.²⁶ Kálvinra nézve ez biztosan igaz, nem mernék erről a témáról vitatkozni egy oxfordi teológiaprofesszorral, de nem is Kálvin vagy Béza viszonylag kései magyarországi hatása érdekes ebben a kérdésben.²⁷ Ha megvizsgáljuk a magyarországi helvét teológia első fennmaradt (igencsak rendszertelen és eklektikus) kifejtéseit, az 1562-es Debrecen-Egervölgyi Hitvallást vagy Melius ezzel egyidős *Arany Tamását*, továbbá kátéját (RMNy 182.), végül az ezeknél valamivel rövidebb és összeszedettebb 1567-es Debreceni (RMNy 228.) és 1570-es Csengeri Hitvallást (RMNy 278.), akkor konstatálnunk kell, hogy azokban igenis központi szerepet játszik a kettős predestináció tanítása, és ha megengedhető a szójáték, ezen a téren még Kálvinnál is kálvinistábbak.

A két utóbbiban ugyan csak egy-egy (bár elég részletesen kifejtő) cikk foglalkozik az eleve elrendelés tézisével,²⁸ az ezeknél terjedelmesebb kátéban már kiemelt, hangsúlyos helyen bukkan föl a kiválasztás témája. Bucsay Mihály, aki összességében Kálvin Genfi Kátéját tekinti Melius (ugyan nem egyedüli és nem szolgálaián másolt) legfontosabb forrásának, itt felhívja rá a figyelmet, hogy a predestináció kérdésének a tartalmi felépítésben Melius kátéja sokkal előkelőbb helyet szán, mint bármelyik vele párhuzamba állítható kálvini dogmatika.²⁹ A Debrecen-Egervölgyi Hitvallásról viszont túlzás

nélkül állítható, hogy a legtöbb hittételt a kiválasztottak (*electi, vasa misericordiae*) és az elvetettek (*impium, vasa irae*) kettős szembeállításában fejt ki. Az ezekben tárgyalt kérdések felölelik a bűnbeesés, a törvény és a kegyelem, a gondviselés és a szabad akarat, a halál és a feltámadás klasszikus nagy témakörein túl a szentségeket és szentség-szerű egyházi szertartásokat, az angelológiát, a szenvedés problémáját egészen a törvénytelen származás vitatott esetéig. A következő cikkek³⁰ épülnek föl ebben a szimmetrikus struktúrában:

- [10] De lapsu.
- [11] De peccato.
- [14] De angelis.
- [17] De verbo Dei.
- [24] De impletione legis.
- [34] De praedestinatione electorum ad vitam, reprobatorum ad interitum aeternum.
- [35] Causae a priore iudicantur in Deo electionis, iustificationis, extra homines.
- [36] De induratione, excaecatione, quomodo Deus dicatur decipere, peccata peccatis punire.
- [38] De providentia.
- [44] De necessitatibus.
- [45] De voluntate Dei.
- [46] De vocatione.
- [70] De clavibus.
- [76] Differentia sacramentorum
- [82] An non baptizati pereant?³¹
- [89] Naturam elementorum quomodo Cypria[nus], Ambro[sius], Theophi[lactus], Chrysost[omus] mutari dicant?
- [136] De cruce.
- [160] De actionibus Dei.
- [172] De limbo ementito patrum, de animarum receptaculis.
- [182] De morte.
- [203] De resurrectione.
- [228] An salventur spurii?³²

Ebben a megközelítésben az a jellegzetes, hogy a legtöbb korabeli helvét szellemű hitvallástól eltérően a reprobációra, az elvetésre ugyanakkora hangsúly esik, mint a kiválasztásra, az üdvösségre való elhívásra. Nem is annyira az *electus*, mint a *reprobus* jelző gyakori használata és az irgalom edényeinek a harag edényeivel való szimmetrikus és rendkívül szemléletes szembeállítása különbözteti meg ezt a szöveget kortársaitól. Lehet az 1562-es hitvallás szerkesztettség dolgában „amúgy vasvillával egymásra dobált tankazal”,³³ az eleve elrendelés kérdésében nem vitatható el tőle a strukturáltság és a következetesség. A Melius-kátéval való tartalmi egybevetés alapján viszont ezt a sajátos, talán neofita lelkesedést tükröző predestináció-értelmezést egyértelműen Meliusnak kell tulajdonítanunk.

Az egri katonák által benyújtott szöveg szellemi felmenői között ezért nem is annyira a genfiek után kell nyomoznunk, mert a kettős predestináció (egyébként Ágostonnál és Zwinglinél gyökerező) tanítása sokkal inkább a schmalkaldeni háború és az augsburgi interim utáni teológiai krízishez, a strassburgi és a londoni (1548–1553) emigránsgyülekezetekhez, valamint Magdeburg ekkori ostromához kötődik.³⁴ Már ez a rövid felsorolás is felvillant egy lehetséges tipológiai párhuzamot, és Őze ötletét igazolandó újra a háborús, a végvári kontextusra irányítja a figyelmet.

A kapcsolat és az irodalmi függés filológiai eszközökkel sajnos egyelőre nehezen dokumentálható. Melius Juhász Péter és Szegedi Kis István ilyen tárgyú műveinek közvetlen forrásai Béza hitvallása (*Confessio christianae fidei*, 1560), illetve az erről koppintott Tarcál-Tordai Hitvallás (RMNy 197.)³⁵ mellett leginkább Wolfgang Musculus,³⁶ Pietro Martire Vermigli³⁷ és Martin Bucer³⁸ iratai lehetnek. Ezt az irodalmat egyébként nagyon szépen együtt találjuk a Dernschwam-könyvtárban is, ahová ezek éppen az egri vallástétellel egy időben érkezhettek.³⁹ A Kálvin-problematikát szándékosan nem vonom bele ebbe a találgatásba, hisz Melius 1562-es kátéjáról, mely címlapján hordozza ugyan Kálvin nevét, máig egymással homlokegyenest ellenkező teológiai értékelések születnek a „fordítás” műfaji besorolástól egészen a szkeptikus „köze sincs hozzá” elkönnyveléséig.⁴⁰ A töredékesen fennmaradt, ugyancsak 1562-ben megjelent meliusi *A lélek könyve* (RMNy 184.) viszont a következő 16. századi szerzőkre hivatkozik név szerint: Brenz, Bullinger, Kálvin, Luther, Melanchthon és Musculus.⁴¹ Az óvatos reformer Georg Moller szepességi 24-városi esperes könyvtárában is (Kálvin kivételével) megvoltak ezek a szerzők, a kötések tanúsága szerint mind az 1550-es évekből való beszerzések.⁴²

Természetesen Szegedi Kis poszthumusz 1585-ben Bázelen megjelent dogmatikai műve, a *Theologiae sinceræ loci communes*,⁴³ ahol sok szó szerinti idézet alkalmazása mellett forrásait is megnevezi a szerző, bőséges adalékkal szolgálhat az irodalmi összefüggés kérdéseinek eldöntéséhez, csak éppen a kettős predestinációs tanítás megjelenésének pontos datálásához nem nyújthat közelebbi felvilágosítást. A kronológia problémája pedig megkerülhetetlen. Melius írói munkásságának kezdetén az említett feltételezett olvasmányok közül még alig valami juthatott el Magyarországra. Az Imre Mihály által feldolgozott 1564-es kiadású debreceni Vermigli-példány széljegyzetei⁴⁴ ugyancsak izgalmas információkkal szolgálnak a hazai protokálvinista irányú gondolkodás elterjedésére nézve, de ez az adategyüttes viszonylag kései volta miatt pont a mi kérdésünket nem oldja meg. Még az is kiderülhet talán egyszer – Őze Sándor nagyobb dicsőségére –, hogy autochton kiválasztás-teológiával van dolgunk, és ez a gondolat a magyaroknak fontosabb volt, mint strassburgi és svájci mestereiknek?

A helyzet ennél azért kedvezőbb. Fontos leszögezni, hogy Melius úgynevezett helvét fordulata idején, mikor Skaricza beszámolója szerint talán 1558–1559-ben meggyőzte őt Szegedi Kis,⁴⁵ egyértelműen még csak a helvét szellemű krisztológiáról és úrvacsora-tanról folyt a vita, ezeket a nézeteket osztotta már évek óta Melius debreceni paptársa és majdani szerzőtársa, Szegedi Gergely is, s kizárólag ebben jutottak az év folyamán egységre a kolozsvári lelkészekkel, Dávid Ferencsel és Heltai Gáspárral (RMNy 153, 155.). Melius első nyomtatásban megjelent önálló műve, az 1561-es évszámot viselő

A szent Pál apostol levelének, melyet a Kolossabelieknek írt, prédikáció szerint való magyarázatja (RMNy 171.) így tükrözhet már bullingeri krisztológiát, de még melanchthoni predestináció-felfogást.⁴⁶ A fordulat az Óze Sándornál kiemelt érdeklődéssel kezelt teológiai kérdésben tehát mind a tiszántúliaknál, mind a tarcali hitvallást elfogadó tiszáninneknél legkorábban 1561–62-re tehető, és semmi nyomos okunk nincs feltételezni, hogy Szegedi Kis István ezen a téren évekkal megelőzte volna őket, aki így korábbi délföldi végvári állomáshelyein nehezen hirdethetett ekkor még a svájciak számára is vadonatúj gondolatokat.

Óze Sándornak egy dolgot sikerült könyvében meggyőzően bizonyítani: a határvidéknek és a transzcendens kérdéseknek, a beszűkült térnek és a kitágult időnek a szoros kapcsolatát, összefüggését. Adós maradt viszont ennek a viszonyoknak a pontos meghatározásával. Óze után már senki sem vetemedhet arra, hogy a magyarországi reformáció problematikáját a törökkérdéstől elvonatkoztatva tárgyalja, vagy hogy a magyar reformátusság bölcsőjét másutt keresse, mint a hódoltságban és a végvárakban, nyitott kérdés maradt azonban, hogy honnan vették üzenetük magvát ezek a hódoltsági és végvári prédikátorok, kik voltak mestereik (amikor már nem Melanchthon szellemében prédikáltak), vagy lehetséges-e, hogy egyedül saját tapasztalataikból szűrték le a kettős predestináció elvét középpontba állító teológiai rendszerüket, amilyen formában az a legkorábbi fennmaradt szövegekben előttünk áll. Pillanatnyilag pontosan nem meghatározható, hogyan és mikor vezetett el a hazai református „magyar vallás” útja a határtól a határtalanig.

A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás szövege a fent tárgyalt problémából kiindulva egy általánosabb tipológiai kérdést is fölvet, az utólagos teológiai kontroll és normaérvényesítés kérdését. Bernd Moeller zenei metaforájával az 1525 előtti német reformációt lutheri szűkmenet (*Engführung*) jellemezte. Moeller a *Reformationstheorien* című 1995-ben összeállított vitaanyag⁴⁷ társszerzőjeként szembeszáll azokkal a közkeletű vélekedésekkel, hogy Luther nézeteit kortársai valójában félreértették volna, szerinte épp ellenkezőleg: 1525 előtt a reformáció minden irányzata Luther hatása alatt és őt támogatva vett részt a középkori eszmerendszer lebontásában. Dorothea Wendebourg vitatézise ezzel szemben így hangzik: a reformáció egységét csak az ellenfelek ítélete, elsősorban a tridenti zsinat utólag hozta létre. Berndt Hamm viszont mindkettőjükkel szemben az egység helyett a koherenciát hangsúlyozza.

A szűkmenet-tágmenet problémának sajátos, egyben a régióra nézve tipikus változata merül fel több magyarországi reformátor életrajzának és teológiai besorolásának vizsgálatakor. A kérdés egészen hasonlóan jelentkezik a magyarországi reformációban: az 1520-as években a lutheri, az 1540-es években a melanchthoni, az 1560-as években pedig a kálvini hatások szempontjából. Ugyanilyen folyamatnak lehetünk tanúi évtizedekkel később is az antitrinitárius Erdély vonatkozásában.

A jelenséget legegyszerűbb a Melius előtti nemzedéket képviselő Conrad Cordatus példáján bemutatnom: Cordatus budai prédikátorra valószínűleg olvasmányai révén, talán 1521-től kezdve hatottak a reformáció eszméi. 1524-ben fényes gyülekezet előtt, a királyi pár jelenlétében prédikált „a pápa és a bíborosok ellen”, aminek következtében menekülnie kellett, nevét pár héttel később már a wittenbergi egyetem anyakönyvében

találjuk (a következő években újra és újra megfordul Magyarországon is, Wittenbergben is, ahol Luther közeli, bizalmas munkatársa és Melanchthon keresztkomája lesz, mozgalmas életét a brandenburgi Stendal lutheránus szuperintendenseként fejezi be).

A szakirodalom források hiányában előszeretettel vetít időben vissza későbbi adatokat és állapotokat, így lesz Cordatusból még a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 2004-es szócikkében is „1517-ben Körmöcbányán luth. lelkész” (II, 70), ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy Cordatus 1524-ben Budán „lutheri szellemben” prédikált volna, legfeljebb úgy fogalmazhatunk, pontosabb teológiai besorolás és minősítés nélkül, hogy egyházkritikus, feltehetőleg reformátori röpiratok hatására fogant beszédet tartott. Az indokolatlan visszavetítés ugyan időnként nemcsak a szakirodalom, hanem maga a vizsgált személy későbbi emlékezetének rovására is írandó, de a kérdés ettől kérdés marad: mit érthettek reformátoraink a sokat emlegetett „evangéliumon”, azaz az új tanításon, mielőtt közvetlen kapcsolatba kerülhettek volna a wittenbergi, zürichi, bázeli vagy genfi teológiával? Egzakt válasz erre egyik esetben sem adható, mert sokszor szövegszerűen kimutatható az emlékezet utólagos kozmetikázó hatása. Mégsem elég belenyugodnunk az ellenfelek sommás ítéletébe: „lutherista” vagy „szakramentárius”!

A teológiai minősítésre vonatkozó kérdés a legtöbb esetben természetesen nem megválaszolható. Néhány személynél azonban rendelkezésünkre állnak „Wittenberg előtti” vagy a „helvét fordulat ihlette” szövegek is, és éppen ezek aprólékos vizsgálata segít kitölteni a források hézagait. Az életrajzok párhuzamosságában nem annyira a közös földrajzi elemek vagy a karrierök ívének hasonlósága izgalmas, hanem a személyek teológiai besorolásának problémái, akik rendszerint a saját szakállukra próbálkoztak városuk reformálásával, s éppen az ebből támadt (részben politikai) konfliktusok űzték őket el hazájukból. Kérdés viszont, mennyiben voltak ezek az istentiszteleti reformok, ezek a korai törekvések lutheriek vagy kálviniak. Éppen az segít viszont az általánosítások és az utólagos heroizáló igyekezet függőnye mögé nézni, hogy e térben és időben közeli életrajzokat párhuzamosan olvassuk, a hiányzó motívumokat egymásból kiegészítve. Az elemzések egy bizonyos konvergenciamodellt rajzolnak ki, melyben a tágmenet fokozatosan szűkül, a vadhajtások lenyesődnek, a zűrzavar rendeződik, s mindez a növekvő teológiai kontrollnak és visszacsatolásnak köszönhetően.

A kálvini tanítást és a Második Helvét Hitvallást az 1567-es debreceni zsinat tette kötelező normává a tiszántúli református egyházkerületben. Az ezt megelőzően született eklektikusabb, még a tájékozódó tágmenet jegyében fogalmazódott teológiai szövegek kiszorultak a használatból, illetve utólag átértelmeződtek. Hála a debreceni nyomda 1560-tól kezdve folyamatos működésének, ezek a korai művek, mint a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás is, mégsem vesztek el számunkra, hanem beszédesen tanúszkodnak arról az átmeneti korszakról, amikor Melius sajátos rendszerbe igyekezett illeszteni a különböző olvasmányjaiból vett gondolatokat, amikor a kétszeres predestináció tanítása kínált elementáris erejű választ a legkülönbözőbb vitakérdésekre.

Szerencsére fennmaradt néhány szövegünk a „lutheránus” Wolfgang Schusteltől, melyekben még nem egészen lutheri módon érvel,⁴⁸ a „melanchthoniánus” Dévaitól és Honterustól, melyekben olykor Melanchthontól idegen tételeket is fejtegetnek,⁴⁹ végül a „kálvinista” Meliustól is több nyomtatvány, melyek – akár tetszik ez az utókor-

nak, akár nem – árnyaltan mutatják, miként tanított „Péter pápa” az 1567-es szükmetet megelőző években.

A Debrecen-Egervölgyi Hitvallást Bod Péter a *confessio pulcherrima* minősítéssel illette.⁵⁰ Mivel ezt a jelzőt a mű nyilvánvalóan nem nyelvi vagy kompozíciós kvalitásai révén érdemli ki, az a benyomásom, hogy az 1562-es hitvallásnak e pálmát a filológus Bod Péter nyújtotta, akit a tanfejlődésnek nem a végeredménye, hanem a folyamata izgatótt. A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás szövege még sok titkot és szépséget rejteget azok számára, akiket érdekel a „magyar kálvinizmus” genezise.

Jegyzetek

- 1 *Reformierte Bekenntnisschriften*. Hg. Heiner Faulenbach–Eberhard Busch et alii. Bd. I/1. 1523–1534. Bd. I/2. 1535–1549. Bd. I/3. 1550–1558. Bd. II/1. 1559–1563. Bd. II/2. 1562–1569. Neukirchen, 2002–2009. Mihály BUCSAY–Zoltán CSEPREGI: *Confessio catholica von Eger und Debrecen, 1562*. In: *Reformierte Bekenntnisschriften*. Hg. Andreas MÜHLING–Peter OPITZ. Bd. II/2. 1562–1569. Neukirchen, 2009. 1–165 (Nr. 58).
- 2 E[rnst] F[riedrich] Karl MÜLLER: *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*. In *authentischen Texten mit geschichtlicher Einleitung und Register*. Leipzig, 1903. Reprint: Waltrop 1999 (Theologische Studien-Texte 5.1–2) 265–376.
- 3 KISS Áron: *A XVI. században tartott Magyar Református Zsinatok végzései*. Bp., 1881. 73–285.
- 4 BARLA Jenő: *Az 1562-évi debreceni hitvallás népies vonatkozásai*. Ethnographia 19 (1908) 193–202; NÉMETH, Balázs: *... Gott schläft nicht, er blinzelt uns zu...: evangelisch-reformierte Lebensgestaltung zwischen Kontinuität und Wandel; Ungarn im 16. Jahrhundert als Beispiel*. Frankfurt am Main, 2003 (Beiträge zur Volkskunde und Kulturanalyse NF 3) Magyarul: NÉMETH Balázs: *„...Isten nem alszik, rejánk pislong...”* Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa. Ford. SZABÓ Csaba. Bp., 2005. ITTZÉS-VENÁSCH Eszter: *A babonától a hitig*. Melius Juhász Péter harca a babonáság ellen. Credo 15 (2009) 1–2. 80–86.
- 5 RÉVÉSZ Imre: *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum*. Bp., 1934. Protestáns Szemle 43 (1934) 7–9. melléklet.
- 6 KATHONA Géza: *Méliusz Péter és életműve*. Studia et Acta Ecclesiastica 2 (1967) 105–192, 132; NAGY Barna: *Méliusz Péter művei*. Studia et Acta Ecclesiastica 2 (1967) 195–301, 206–210.
- 7 JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*. In: *Írás, könyv, értelmiség: tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. 138–168; EMÓDI András: *Nagyváradi katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára*. MKSz 119 (2003) 413–428; KRISTÓF Iлона: *A váradi káptalan a Szatmári–Thurzó–Perényi korszakban (1502–1526)*. In: *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*. Szerk. FEDELES Tamás. (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből 3.) Bp.–Pécs, 2007. 51–67.
- 8 KISS: i. m. (3. j.) 82k.
- 9 *Verancsics Antal összes munkái*. 8. MHH I. 19. Pest 1868. 144–151 (nr. 45). Lásd még uo. nr. 51, 58, 61–63, 65–66, 68, 71, 80. Az ajánlások: KISS: i. m. (3. j.) 73–83. A részleteiben kevésbé ismert egri reformációra vonatkozó további irodalom: NAGY József: *Adalékok a XVI. századi egri reformációhoz*. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis,

- Nova Series 14 (1978) 333–347; SZABÓ János Győző: *Egyház és reformáció Egerben 1553–1595*. Annales Musei Agriensis 15 (1977) 103–165.
- 10 Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita, sacratissimo et catholico Romanorum imperatori Ferdinando, et filio sue i. maiestatis d. regi Maximiliano, ab universo exercitu equitum et peditum s. r. m. a nobilibus item et incolis totius vallis Agrinae, in nomine Sanctae Trinitatis ad foedus Dei custodien[dum] iuramento fidei copulatorum et decertantium pro vera fide et religione, in Christo ex Scripturis Sacris fundata. Anno MDLXII. Debrecini. Huic confessioni subscripserunt Debrecien[is] et locorum vicinorum ecclesiae.
- 11 KISS: i. m. (3. j.) 80. Latinul: Friedrich Adolf LAMPE–DEBRECENI EMBER Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria*. Utrecht, 1728. 121: „concedat in vera et catholica fide et doctrina permanere, pastores alere et habere pascentes nos purissimo Dei verbo”.
- 12 BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Bp., 1991. (Humanizmus és Reformáció 18) 231–234. Ezt a fogyatékoságot mentegetik mind a debreceni lelkészek, mind Czeglédi György előszavai: KISS: i. m. (3. j.) 80–82.
- 13 BUCSAY Mihály: *Bullinger Henrik teológiája és igehirdetése a Decades tükrében*. H. Hollweg művének ismertetése, néhány kitekintéssel a Debrecen-egervölgyi hitvallás teológiájára. Theologiai Szemle 4 (1961) 283–289; UÓ: *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás*. Református Egyház 14 (1962) 127–130, 155–161.
- 14 ESZE Tamás: *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás*. Theologiai Szemle 5 (1962) 196–200. Itt említtem meg a sok újat nem hozó legfrissebb irodalmat: PAPP Klára: *Méliusz és a Debrecen-Egervölgyi hitvallás*. In: Prvé augsburské vyznanie viery na slovensku a Bardejov. Szerk. Péter KÓNYA. Acta Collegii Evangelici Prešovensis 5. Prešov 2000. 33–47; ZÁSKALICZKY Márton: „Istennek kell inkább engedni...” A világi hatalom az egervölgyi-egri hitvallás politikai teológiájában. Keresztyén Igazság Nr. 75. (2007) 3. 3–10.
- 15 SZABADI István: *Némethi Ferenc és a reformáció*. Egyháztörténeti Szemle 6 (2005) 2. 153–157; SZABÓ András: *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében*. Uo. 158–164.
- 16 A felsorolt cikkek: *Reformierte Bekenntnisschriften*, i. m. (1. j.) Bd. II/2. 139k, 151k; MÜLLER: i. m. (2. j.) 357, 366k; KISS: i. m. (3. j.) 253k, 268–270, 285.
- 17 MAKKAI László: *Méliusz és Arany Tamás*. Első vita a szentháromságtagadással. Studia et Acta Ecclesiastica 3 (1973) 405–498, 490–493.
- 18 ÓZE Sándor: *A határ és a határtalan*. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp., 2006. (METEM Könyvek 54) 81k, 129–260; KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp., 1974. (Humanizmus és Reformáció 4) 81–193; SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció*. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és Reformáció 23) 97–171.
- 19 ÓZE: i. m. (18. j.) 259k.
- 20 Norbert SPANNENBERGER: *Konfessionsbildung unter den Grenzsoldaten im osmanischen Grenzraum Ungarns im 16. Jahrhundert*. In: Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa. Hg. Evelin WETTER. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 33. Stuttgart, 2008. 281–295.
- 21 Wolfgang MUSCULUS: *In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii*. – Basileae, per Ioannes Heruagios, 1556. – 2 [12] 1181 [51] pp. VD 16. B 3197.
- 22 ÓZE: i. m. (18. j.) 210. Vö. ZSINDELY Endre: *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai*. Studia et Acta Ecclesiastica 3 (1973) 969–1001.

- 23 A 2007. november 7–9-i budapesti reformációtörténeti konferencia-előadás megjelent változata: ŐZE Sándor: *A művelődés közege és szektorai a XVI. századi magyar határvidék népességénél*. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. KENDEFFY Gábor–ROMHÁNYI Beatrix. Bp., 2009. 304, 307, 310.
- 24 Uo.
- 25 ŐZE Sándor: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp., 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta 2.) 129.
- 26 PÉNZES Tiborc Szabolcs Őze-recenziója: ItK 111 (2007) 668–673.
- 27 Ifj. RÉVÉSZ Imre: *Kálvin az 1564-iki nagyenyedi zsinaton*. In: Kecskeméthy István Emlékkönyv. Cluj, 1934. 109–123; Uő: *Méliusz és Kálvin*. Cluj 1936; Uő: *Magyar református egyháztörténet*. I. rész: 1520 tájától 1608-ig. Debrecen, 1938. (Református Egyházi Könyvtár XX) 112, 257. CSEPREGI Zoltán: *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt?* Egyháztörténeti Szemle 12 (2011) 1. 154–169; Susanne DREES: *Prädestination und Bekenntnis*. Die Rezeption der Prädestinationslehre Johannes Calvins in den europäischen reformierten Bekenntnisschriften bis 1619. Spenser, 2011.
- 28 *Reformierte Bekenntnisschriften*, i. m. (1. j.) Bd. II/2. 387–389 (Contra holopraedestinatorios); Bd. III. 41 (De aeternitate); *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der evangelischen Kirchen A. und H. B. des Reformationszeitalters*. Hrsg. Peter F. BARTON et alii. III/1. 1564–1576. Bp., 1987. 150k, 267k; Kiss: i. m. (3. j.) 500–503, 593k (Articuli maiores 59) 668.
- 29 BUCSAY Mihály: *Méliusz theológiája kátéja tükrében*. Studia et Acta Ecclesiastica 2 (1967) 303–351, 323–326; BUCSAY Mihály: *Méliusz katekizmusa*. Studia et Acta Ecclesiastica 3 (1973) 217–277, 230–233 ([64–87.] kérdések).
- 30 *Reformierte Bekenntnisschriften*, i. m. (1. j.) Bd. II/2. 14–19, 21, 25–28, 30–32, 47, 50k, 55, 61k, 96, 114–116, 124k, 132k, 143–145, 162; Kiss: i. m. (3. j.) 88–93, 96, 103–108, 110–112, 132k, 137k, 143, 150k, 195, 219–221, 232k, 243k, 258–260, 282.
- 31 Vö. ARANY Tamás: „*XXVII. tévelgés. Mind elkárhoznak, akik keresztelés nélkül meghalnak...*” Studia et Acta Ecclesiastica 3 (1973) 486k.
- 32 Vö. ARANY Tamás: „*XX. tévelgés. Soha a fattyak nem idvezülhetnek...*” Studia et Acta Ecclesiastica 3 (1973) 474k.
- 33 RÉVÉSZ: i. m. (27. j.) 9.
- 34 *Das Augsburger Interim von 1548*. Nach den Reichstagakten deutsch und lateinisch herausgegeben. Hg. Joachim MEHLHAUSEN. Neukirchen-Vluyn, 1979; Thomas KAUFMANN: *Das Ende der Reformation*. Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei” (1548–1551/2). Tübingen, 2003. (Beiträge zur historischen Theologie 123); *Politik und Bekenntnis*. Die Reaktionen auf das Interim von 1548. Hrsg. Irene DINGEL–Günther WARTENBERG. Leipzig, 2006. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 8)
- 35 MÜLLER: i. m. (2. j.) 376–449; Kiss: i. m. (3. j.) 295–411. Vö. BUCSAY Mihály: *A tarcali zsinatok és a Tarcal-Tordai Hitvallás jelentősége*. Református Egyház 16 (1964) 149–152; KATHONA: i. m. (18. j.) 167–176.
- 36 Wolfgang MUSCULUS: *Loci communes in usus sacrae theologiae candidatorum parati*. – Basileae, per Ioannem Hervagium, 1560. – 2. VD 16. M 7292. Vö. KATHONA: i. m. (18. j.) 148–167.
- 37 Lásd az 1551-től kezdve megjelent ószövetségi és újszövetségi kommentárok alapján poszthumusz összeállított kompilációt: Pietro Martire VERMIGLI: *Locorum communium*

- theologicorum ex ipsius scriptis sincere decerptorum.* 1–3. – Basileae, ad Perneam Lecythum, 1580–1582. – 2. VD 16. V 824–827. Vö. KATHONA: i. m. (18. j.) 181–186.
- 38 Martin BUCER: *De regno Christi libri duo (1550)*. Basel, 1557. VD 16. B 8906. Ed. Francois WENDEL. Opera Latina 15,1. Paris–Gütersloh, 1955. Vö. Ifj. RÉVÉSZ Imre: *Bucer Márton és a magyar reformáció*. Theologiai Szemle 9 (1933) 18–29.
- 39 *A Dernschwam-könyvtár*. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Szerk. BERLÁSZ Jenő. Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12) Szeged, 1984.
- 40 A legárnyaltabban: BUCSAY 1967: i. m. (29. j.) 346k, 350k és BUCSAY 1973: i. m. (29. j.) magyarázó jegyzeteiben.
- 41 TÓTH-MIHÁLA Veronika: *Melius tanítása az örök életről*. In: Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről. Szerk. BITSKEY István–FAZEKAS Gergely Tamás. Debrecen, 2007. (Studia litteraria 45) 62–71, 69.
- 42 Eva SELECKÁ-MÁRZA: *A középkori lőcsei könyvtár*. Szeged, 1997. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok 7) Nr. 197, 199, 210, 235–240, 243.
- 43 SZEGEDI KIS István: *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*. (App.: Doctrinae papisticae summa.) – Basileae, ex officina Pernea, per Conradum Waldkirch, 1585. – 2. RMK III. 740; Apponyi H. 512. VD 16. S 10448.
- 44 IMRE Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása – Petrus Martyr*. Debrecen 2006; DIENES Dénes: *Kit rejt az S. F. monogram? Gondolatok Petrus Martyr kommentárjának egyes tulajdonosi széljegyzetei kapcsán*. Egyháztörténeti Szemle 8 (2007:1) 216–219.
- 45 KATHONA: i. m. (18. j.) 93, 120.
- 46 BOTTA István: *Melius Péter ifjúsága*. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányi elkülönülésének kezdete. Bp., 1978. (Humanizmus és Reformáció 7) 168k; MAKKAI László: *Des Péter Melius Abendmahlslehre in seiner Kolosserbreifauslegung im Vergleich mit den Kolosserbriefkommentaren Calvins und Melanchthons*. In: Calvinus servus Christi. Die Referate des Internationalen Kongresses für Calvinforschung vom 25. bis 28. August 1986 in Debrecen. Hg. Wilhelm H. NEUSER. Bp., 1988. 233–236.
- 47 Berndt HAMM–Bernd MOELLER–Dorothea WENDEBOURG: *Reformationstheorien*. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation. Göttingen 1995.
- 48 Ilpo Tapani PIIRAINEN–Vendelín JANKOVIČ: *Reformationsbriefe aus Bardejov / Bartfeld*. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. Neuphilologische Mitteilungen 92 (1991) 501–511; CSEPREGI Zoltán: *A bártfai reformáció Stöckel előtt*. In: Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe. Zost. Peter KÓNIA. Prešov, 2011. (Acta Collegii Evangelici Prešovensis XI) 169–186.
- 49 DÉVAI: *Disputatio – Apologia – Expositio examinis*. RMK III. 318. VD 16. D 1300; HONTERUS: *Reformatio ecclesiae Coronensis*. RMNy nr. 52. VD 16. H 4776; CSEPREGI Zoltán: *Bebek Imre prépost budai menyegzője (1533)*. A szabadság evangéliumától a házas papok rendjének regulájáig. Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tomus XXX. Balázs Mihály köszöntése. Szeged, 2011. 95–103.
- 50 BOD Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica, inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis I–III*. Ed. Lodewijk Willem Ernst RAUWENHOFF. Leiden, 1888–1890. I. 184.